

Cap a una geografia líquida: Anna Murià i els camins i fluxos de la commemoració

Helena Buffery (Cork)

Summary: This article sets out to address the presence/absence of female writers in processes of commemoration of literary figures in contemporary Catalan culture, focusing on the case of Anna Murià (1904–2002). Recently included among the ten “classic” writers presented as part of the volume *Women Writers in Catalan* (Huerga, 2017), the process of her recovery for a possible feminine – let alone feminist – canon has been complicated by the fact that she dedicated the majority of her life, after 1939, to consolidating the “voice” of her husband, the poet Agustí Bartra, in exile in the Dominican Republic, Cuba, Mexico and the US, and after the couple’s return to Catalonia in 1970. Considering different moments of Murià’s commemorative labour and reception – from the moment of return; through the death of Bartra in 1982; to posthumous reframings after her own death in 2002 – the article explores the debates and ambivalence surrounding her significance, as a figure which, depending on the perspective of the reader, can be employed to represent: Republican memory; the continuity of exile; the experience of being a woman; feminism and feminine creativity; and/or the subordination of her own subjectivity to that of her husband and life partner, Bartra. Rather than attempting to resolve this ambivalence, this article will show how a more attentive, genealogical reading of her work enables us to contrast the inescapably patriarchal politics of monumentalizing associated with national memory cultures with the more fluid and relational ethics that characterise her own commemorative labour and writing of the self: as a call to imagine and begin to formulate alternative practices of memorialization.

Keywords: Anna Murià, cultural sainthood, gender and the canon, commemorative labour, commemorative reception, feminist genealogies, bodies of water ■

Received: 02-11-2023 · Accepted: 19-02-2024

Licensed under Creative Commons Licence
CC BY-NC-ND

Zeitschrift für Katalanistik 37 (2024), 209–240
<https://doi.org/10.46586/ZfK.2024.209-240>
ISSN 0932-2221 · eISSN 2199-7276

■ 1 Introducció

ANNA MURIÀ I ROMANÍ
 Barcelona, 1904 – Terrassa 2002
 ESCRIPTORA, TRADUCTORA I PERIODISTA
 Va néixer en aquest edifici.¹

Aquest article respon al desig d'interrogar les pràctiques de commemoració, per tal com fan palesa l'existència de relats alternatius (i a voltes conflictius) sobre la configuració i la legitimació política de la comunitat. Tot i que la major part dels processos de commemoració pública durant els segles XIX i XX s'han centrat en escriptors (gairebé sempre masculins), és important incloure de manera explícita el tractament d'escriptores femenines, tant per reconèixer i recollir la feina de la ginocrítica feminista, com per explorar els límits (i, doncs, el caràcter restringit) dels processos de monumentalització que, fins ara, s'han orientat a la reificació dels «grans homes». Aquí em centraré en el cas d'Anna Murià per plantejar directament l'absència històrica de figures femenines en la construcció de la identitat i comunitat cultural nacionals, tot reconeixent que és una qüestió que ha estat criticada durant dècades pel que fa al canón literari en general, fins al punt que un dels fils més importants de la crítica feminista des dels anys 1970 ha estat la recuperació de les veus de mares literàries invisibles, exemplificat en el cas català per projectes com *Cartografies del desig*, impulsat pel Comitè d'Esriptores del PEN Català (Marçal, 1998; Julià, 1999). Per altra banda, el que Guillory (1993), Graff (1992) i altres han explorat com a «guerres culturals», la manera en què figures i llegats literaris son qüestionats i disputats per diferents grups i comunitats en processos que canalitzen lluites més àmpliament hegemòniques o contra-hegemòniques, es fa particularment agut en el cas d'escriptores i artistes femenines, per la manera en què la seva producció trenca amb la subordinació estructural de la dona, tant de les veus com dels cossos femenins, aspecte central en la reproducció de la cultura hetero-patriarcal.

El cas d'Anna Murià és doblement rellevant en aquest sentit, tant per la representació que fa ella del seu paper cultural, com a subordinat al del marit, el poeta Agustí Bartra, com pels processos de recepció i commemoració del seu llegat, encara que, com veurem, hi ha hagut canvis significatius al llarg dels vint-i-pocs anys des de la seva mort, que han culminat en la

1 Text de la placa instal·lada a l'entrada de l'edifici on va néixer, el mes d'abril de 2022, per la Regidoria de Memòria Democràtica de l'Ajuntament de Barcelona.

publicació recent d'una antologia dels contes que va escriure des dels anys trenta, editades per l'escriptora i historiadora de l'art, Mercè Ibarz, amb el títol de *Sota la pluja* (2022a), una recopilació dels articles publicats a la premsa dels anys vint i trenta, *A la recerca de la dona moderna* (2022b), la reedició de la història oral recollida per Quirze Grifell (1992; 2022), i una edició ampliada de la novel·la *Aquest serà el principi* (Murià, 2023). Tot i figurar entre les deu veus considerades com a clàssiques en un volum recent sobre *Women Writers in Catalan* (Hueriga, 2017), Murià ha tingut molt poca presència en l'espai públic, si la comparem amb altres figures més reclamades i/o consolidades com Caterina Albert, Maria Aurèlia Capmany, Mercè Rodoreda i Maria-Mercè Marçal. No arriba a tenir monument propi a l'espai públic fins al 2022, el vintè aniversari de la seva mort, quan s'inaugura una placa al seu lloc de naixement al carrer Regomir 7-9 de Ciutad Vella, Barcelona [imatge 1], entra a formar part del mapa literari de la ciutat, i és inclosa en rutes literàries com la de les Most Illustrious Women (Barcelona Art of Travel, 2023); al nomenclàtor actual de la ciutat només se li ha atorgat una placeta (entre els carrers Lancaster i Arc del Teatre del Raval).

Imatge 1. Placa inaugurada el 21 d'abril de 2022, al Carrer Regomir de Barcelona. Fotografiada el 9 de desembre de 2023

Per altra banda, a Terrassa el seu nom ha estat utilitzat per batejar premis literaris (el Premi Literari Ciutat de Terrassa Anna Murià el 2000 i més tard el Premi Ciutat de Terrassa Anna Murià de Contes, des de l'any 2019), un centre de formació d'adults (des de 2017) i un casal per a la gent gran. Des de 2019, figura en la ruta i mapa de «Dones al jardí de la memòria» del cementiri de Terrassa [imatge 2], i tant ella com el seu marit, el poeta Agustí Bartra, van ser celebrats en un homenatge, l'11 de setembre de 2022 (als vint anys de la mort d'ella i quaranta de la mort d'ell). Per una banda, criden l'atenció les diferències entre les commemoracions públiques d'ell i d'ella; fins fa poc l'únic monument que tenia ella eren les campanes de la Plaça Segle XXI de Terrassa, batejades com a «Anna» i «Agustí» l'any 1983, mentre que Bartra va ser homenatjat amb plaques, bustos i escultures als pocs anys de la seva mort. Per altra, cal reconèixer que la memorialització recent de Murià coincideix amb els nous intents de fer més visible l'agència històrica de les dones que han arribat amb la quarta onada feminista.

Imatge 2. Díptic de l'exposició «Dones al jardí de la memòria», amb motiu de Tots Sants (Funerària Terrassa, 2019)

Per entendre la manera en què el cas d'Anna Murià ens ajuda a (re)pen- sar la relació entre figura literària i esfera pública, he estructurat l'article en tres fases. En el primer, em centraré més detingudament en els processos materials de memorialització pòstuma, tot relacionant-los amb instàncies anteriors de commemoració impulsades per l'impacte que van tenir la guerra civil, la dictadura i l'exili en les comunitats republicanes dels anys 1930 com una mena de mort civil. Destacant la manera en què la «labor commemorativa» (Keohane, 2023) desenvolupada per Murià va contribuir a conformar la seva pròpia memorialització, passaré en la segona part a considerar aspectes de la «recepció commemorativa» (Drapeau-Bisson, 2022) del seu llegat, posant-los en diàleg amb estudis recents sobre la imbricació entre gènere i memòria en la monumentalització cultural. La gran diferència pel que fa als altres casos tractats en aquest número és la manera en què ella mateixa, ja en vida, va subordinar la seva activitat i agència a la del seu marit. Ella, als seus escrits, tant en vida de Bartra com després de la mort d'ell, reitera el seu deure de mantenir-se fidel al llegat artístic d'aquest. Després de reflexionar sobre la plurivalència consegüent del seu llegat, de la seva obra i de la seva mobilitat, passaré a considerar els reptes que presenta als models tradicionals de canonització i commemoració culturals. Partint de la presència repetida de motius aquosos i geografies líquides a la seva obra, proposaré un model alternatiu de aproximar-nos-hi, en diàleg amb les teories d'Astrida Neimanis a *Bodies of Water* (2017), en què la filòsofa se serveix d'un marc feminista-posthumanista radical per reimaginar la dissolució i dispersió aquàtica del subjecte de la modernitat a través de repeticions oceàniques.

■ 2 Una santa cultural?

La mort d'Anna Maria Murià i Romani amb 98 anys a la residència Vallparadís de Terrassa, el 27 de setembre de 2002, va ser recollida a gran part de la premsa territorial, sobretot la del Vallès Occidental i, principalment, als diaris terrassencs, *El 9 Punt* i el *Diari de Terrassa*, en els dies i les setmanes següents [imatges 3–6]. En un principi donaven compte de la mort d'una escriptora i periodista, filla adoptiva de Terrassa, tot reflectint la seva presència a la ciutat des de 1971 i les seves activitats culturals més immediates («Adiós a una escriptora», 2002; «L'escriptora i periodista terrassenc», 2002). Però en els articles i cròniques que van seguir l'enterrament el 28 de setembre, aquesta representació comença a matisar-se, i fins i tot podríem

dir, a complicar-se, en diàleg amb els textos i discursos que van ser llegits durant el ritual. Per reconstruir la materialitat del funeral, m'he centrat principalment en els retalls de premsa conservats al fons Elionor Bartra de l'Arxiu Municipal de Terrassa, juntament amb altres textos d'homenatge a la seva mare. Ara bé, com sol passar amb els rituals funeraris que no han estat documentats materialment en el moment, la nostra visió del procés no es pot separar dels marcs i discursos dominants de l'espai-temps en què van tenir lloc. Per exemple, la crònica que en fa *El 9 Punt* el 29 de setembre de 2002 destaca la presència d'escriptors lligats amb la vida cultural de la ciutat de Terrassa, i ni tan sols esmenta els noms dels familiars (Palau, 2002a). Això és, se'n fa una lectura conformada pels horitzons del seu públic més immediat. Unes pàgines més endavant, després d'articles que destaquen l'exemplaritat de l'escriptora, «la seva capacitat de treball, [...] compromís humanista i ... humilitat» (Fernández, 2002), l'editorial del mateix diari contrasta el fet que la seva obra encara hagi de trobar el seu públic amb una retòrica gairebé apoteòsica sobre el significat del servei que ha donat a la pàtria:

Terrassa i Catalunya acaben de perdre una de les dones cabdals del segle xx, com a mínim en el camp de la literatura, tot i que per a la majoria del públic bona part de la seva obra encara està per descobrir. [...] Una part de Catalunya s'ha mort amb ella. [...] L'hem de recordar com una de les dones que es van avançar al seu temps i com a una catalana que va lluitar sempre per Catalunya. («Anna Murià: dona, catalana i escriptora», 2002)

L'ambivalència expressada aquí pel que fa a la rellevància de Murià com a «figura literària», l'obra de la qual «encara està per descobrir», juntament amb la prioritat que es dona a altres valors, com el de dona, catalana, lleialtat i servei al poble, es poden resseguir a gairebé tota la reflexió periodística del moment, al que es podria codificar en funció dels següents temes de commemoració: Escriptora i obra; Terrassenca; Catalana/Patriota; Paper de dona; Testimoni generacional; Periodista; Feminista; Exili. Ara bé, també cal destacar l'evidència d'apropiació pòstuma del seu llegat, que és instrumentalitzat per contrastar-lo amb els problemes sociopolítics i culturals del moment. L'editorial esmentat va seguit d'un article d'opinió sobre «Les misèries de la política», signat per Josep Maria Freixes, en què reflexiona sobre aspectes del desgast polític de Convergència i Unió. Dies més tard, el 3 d'octubre, el novel·lista Jaume Cabré recorda la seva presència al funeral per destacar el compromís humà, lingüístic i patriòtic de l'autora tot relacionant-lo amb l'autorepresentació d'aquesta com a esposa fidel i dona enamorada:

EL 9 PUNT TERRASSA

EL 9 PUNT TERRASSA

EL 9 PUNT TERRASSA

EL 9 PUNT TERRASSA

El Terrassa FC
intencionalment
rataka a Cordova

ERC denuncia
abocaments
incontrolats
a la Besicosa

Tortosa aprova
eliminar les
línies de llum
i telèfon aèries

El PUPT
• Inverteix propostes
que el País Basc
associat a Espunyra

• Arriba
• Assagista el regon
any d'infància

• Els sindicats
de Scau demanen
ajuda a Pujol
i Aznar

L'oficina municipal
de la plaça Didó
obrirà migdia i tarda
de dilluns a dijous

L'edifici municipal de la plaça de Didó serà obert de nou des de les 12 del migdia fins a les 18 hores de la tarda, de dilluns a dijous, a partir del 28 de setembre.

L'escriptora i periodista terrassenca Anna Murià mor als 98 anys

Professora i a 23 anys universitària, Murià va quedar de la seva obra i la seva figura a la Besicosa

AVUI NOU VOLUM

FAULA

5,95€

CASAMADA

101 EN SUMMUS TRAMENTS INDUSTRIALS

FESTO

PIÑET DE VERDA PRELIMINATA

PIÑET SIBIRIÀ 2

ORDRI SIBIRIÀ

Tel: 93 727 91 00 Fax: 93 727 15 09

EL 9 PUNT TERRASSA

EL TEMA

Mor Anna Murià, referent de la literatura catalana del segle XX

L'escriptora i periodista terrassenca deixa un llegat d'obra que perviu a la Quarta Catalana

Ana Murià ha deixat una obra que perviu a la Quarta Catalana. L'edifici de la casa on va viure i treballar està ara convertit en un espai cultural que acull una biblioteca i un espai d'activitats. La seva obra, que abasta més de cinquanta anys de literatura i periodisme, és un llegat que ha enriquit la cultura catalana del segle XX.

Murià va començar a escriure a finals dels anys quaranta, amb el seu primer llibre, *El país dels senyors*. Després de diversos anys de treball periodístic i literari, va publicar *El país dels senyors* el 1950. Aquesta obra, que narra la història d'una família terrassenca, és considerada una de les seves obres més importants.

Al llarg de la seva vida, Murià va publicar nombrosos llibres i articles, sempre amb una mirada crítica i compromesa amb la realitat social i política del seu temps. La seva obra reflecteix un profund coneixement de la societat catalana i una gran capacitat d'observació i descripció.

Fidelitat i compromís

Selma Gual

Anna Murià va ser una dona de feina i de compromís. La seva vida va estar dedicada a la literatura i al periodisme, sempre amb una mirada crítica i compromesa amb la realitat social i política del seu temps. La seva obra reflecteix un profund coneixement de la societat catalana i una gran capacitat d'observació i descripció.

Murià va començar a escriure a finals dels anys quaranta, amb el seu primer llibre, *El país dels senyors*. Després de diversos anys de treball periodístic i literari, va publicar *El país dels senyors* el 1950. Aquesta obra, que narra la història d'una família terrassenca, és considerada una de les seves obres més importants.

Al llarg de la seva vida, Murià va publicar nombrosos llibres i articles, sempre amb una mirada crítica i compromesa amb la realitat social i política del seu temps. La seva obra reflecteix un profund coneixement de la societat catalana i una gran capacitat d'observació i descripció.

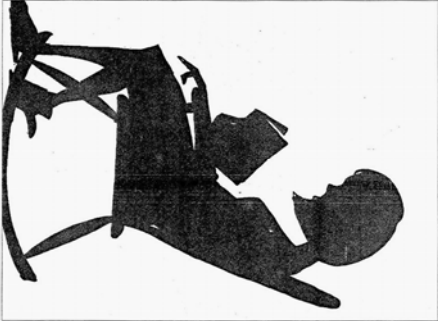
Imatges 3-4. Pàgines d'El 9 Punt de Terrassa, el 28 de setembre de 2002, amb diversos escrits i escoles dedicades a Murià (1a part)

Sempre a l'ombra de Bartra

Anna Murià va morir amb medalla de senyor conserge i herència, editant-se pel seu marit

127

Perquè la seva herència és de les més riques i més nombroses del país, el poble d'Andorra ha estat sempre un dels més rics del món. I ho ha estat gràcies a la seva cultura, a la seva literatura i a la seva història. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat.

Anna Murià, conserge per Andorra. Foto: Joan Soler

Anna Murià va morir amb medalla de senyor conserge i herència, editant-se pel seu marit. La seva obra ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat.

Anna Murià i Romaní
Cura de Jordi Soler

El 19 d'octubre de 2002, el dia de la seva mort, es va celebrar una sessió de treball amb el seu marit, Jordi Soler, a l'edifici de la casa de la seva mare, a la ciutat de Terrassa.

PRONOSIS Y VISITAS
El 19 d'octubre de 2002, el dia de la seva mort, es va celebrar una sessió de treball amb el seu marit, Jordi Soler, a l'edifici de la casa de la seva mare, a la ciutat de Terrassa.

EN EL CAS DE LESSES
El 19 d'octubre de 2002, el dia de la seva mort, es va celebrar una sessió de treball amb el seu marit, Jordi Soler, a l'edifici de la casa de la seva mare, a la ciutat de Terrassa.

Administració de Catalunya
Departament de Cultura

Publicaran les obres completes d'Anna Murià en 10 volums

El primer volum, que inclou els articles que va publicar a EL 9 PUNT, es presentava per Nadal

128

Perquè la seva herència és de les més riques i més nombroses del país, el poble d'Andorra ha estat sempre un dels més rics del món. I ho ha estat gràcies a la seva cultura, a la seva literatura i a la seva història. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat.

Jordi Soler, conserge per Andorra. Foto: Joan Soler

El primer volum, que inclou els articles que va publicar a EL 9 PUNT, es presentava per Nadal. La seva obra ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat. És una cultura que ha estat sempre a l'ombra de Bartra, de la seva obra i del seu llegat.

Anna Murià i Romaní
Filla adoptiva de Terrassa
Medalla de la Ciutat

L'Ajuntament de Terrassa ha decidit dedicar-li la medalla de la ciutat per la seva contribució a la cultura catalana.

Terrassa, 27 de setembre de 2002

Solera cultura amb el President del país i amb el Governador de Catalunya, i amb el Regidor de Cultura i Esports de Terrassa.

Anna Murià

Imatges 5-6. Pàgines d'El 9 Punt de Terrassa, el 28 de setembre de 2002, amb diversos escrits i esqueles dedicades a Murià (2a part)

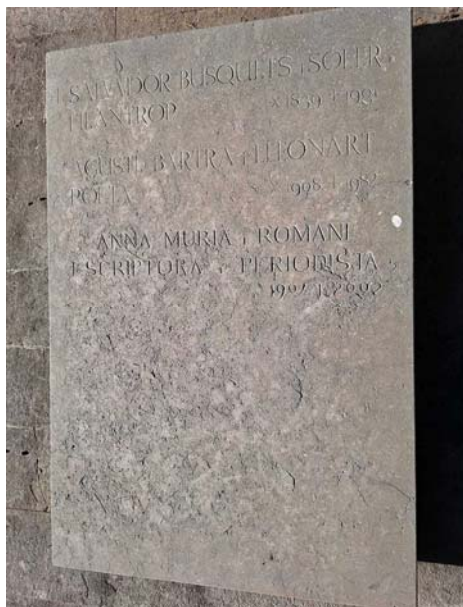
Aquesta tarda de dissabte l'enterrem a Terrassa. Fa un temps rúfol, amb el cel constipat. La cerimònia laica és breu però sentida... S'hi llegeixen textos sobre la vellesa i la mort, de la mateixa Anna Murià. I un testament; una carta adreçada als que la sobrevivim. Ens anomena «gent del futur». En aquest text breu i colpidor no pot deixar de recordar-se com a dona enamorada, de l'Agustí Bartra, i com a dona compromesa amb la vida, del país i la llengua. (Cabré, 2002)

Són valors que l'autor contrasta, en concloure l'article, amb els que defensen que «la llengua espanyola mai fou llengua d'imposició sinó adoptada per voluntat libèrrima dels afectats» (*ibid.*), referint-se, és clar, a l'impacte mediàtic del polèmic discurs de Joan Carles I en el lliurament del Premi Cervantes del 2001.

L'enterrament de l'Anna Murià va tenir lloc el dissabte 28 de setembre a les 4 de la tarda [imatges 7 i 8]; segons *El 9 Punt* quan la carrossa va sortir del complex funerari de Terrassa anava seguit d'un centenar de persones: família, representants polítics i institucionals, figures culturals i amics/amigues («L'últim adéu», 2002: 2–3). Pot semblar molt modest en comparació amb els funerals multitudinaris de figures com Verdagner i Maragall a principis del segle XX, però el fet que morís en una residència, a una edat molt avançada, sense haver tingut gaire presència als mitjans de comunicació, indica alguna cosa insòlita. La presència de Vicenç Llorca, director general de Promoció Cultural de la Generalitat, i l'esquela oficial al mateix diari el dissabte del funeral, ens recorda que l'Anna havia estat guardonada amb la Creu de Sant Jordi el 1990; la de l'alcalde de Terrassa, Pere Navarro, que a més d'haver estat declarada filla adoptiva i haver rebut la Medalla de Plata

Imatge 7.
Recordatori
defunció—Anna
Murià i Romani.
Arxiu Comarcal de
Terrassa. 13/58
Fons Eli Bartra
Murià. Doc. 533

Imatge 8. El panteó senzill on va ser enterrada Anna Murià a càrrec de l'Ajuntament de Terrassa, el 28 de setembre de 2002. Fotografiada el 17 de novembre de 2023, la inscripció gravada a la làpida ja es troba molt degradada

de la ciutat el 1992, havia jugat un paper a la vida cultural terrassenca, especialment la seva col·laboració atenta en la cura pòstuma de l'arxiu de Bartra, primer a la Casa Museu Sagrera i després a l'arxiu municipal. A més hi havia representació de la Institució de les Lletres Catalanes i de l'AEIC, en reconeixement de la seva presència fundacional en aquestes entitats (Pelegrí, 1998); de l'Associació de Dones Periodistes, en memòria de la seva activitat periodística recent i la històrica, com a pionera entre les dones periodistes d'abans de la guerra (Figueres, 1994); i dels Amics de les Arts de Terrassa, entre altres entitats. Junt a la seva tomba, més enllà de la presència de polítics i entitats, hi van participar tres autors importants relacionats amb la vida cultural terrassenca: Jaume Cabré, qui va llegir tres fragments del que en aquell moment portava el títol provisional de *Vet aquí la bellesa de la vellesa* (Murià, 2003), Feliu Formosa i Jaume Aulet (al que Murià havia confiat la cura del seu llegat literari).² L'acte es va clausurar amb la lectura d'un text pòstum, «Gent de futur», a càrrec de l'actriu Marissa Josa,

2 Aulet ja havia editat *Quatre contes de l'exili* (Murià, 2002a) el mateix any de la mort de l'autora, i estava preparant un projecte per publicar-ne l'obra completa amb Publicacions de l'Abadia de Montserrat que començaria amb *Reflexions de la vellesa* (Murià, 2003), editat per una altra figura terrassenca, Jordi F. Fernández.

que després va ser disseminat per l'Ajuntament de Terrassa i *El 9 Punt* («El ayuntamiento», 2002; Murià, 2002b).

Segons Eli Bartra, la cerimònia la van organitzar l'Ajuntament de Terrassa i Jaume Canyameres, el mateix mecenes que havia ajudat a facilitar el retorn de la parella Bartra-Murià a Catalunya, l'any 1970, oferint-los un espai on viure al Carrer Avinyó de la ciutat. Com a filla, es va encarregar de decidir la roba que portaria la seva mare en la vetllada –un vestit senzill i un jersei lila que li havia comprat a Oxford. També va ser consultada sobre les flors preferides d'aquesta –com que no van trobar violetes, van optar per roses blanques. En un intercanvi electrònic recent va aclarir que la seva mare no havia disposat res per al ritual, ja que a ella no li importaven aquestes coses. El fet que es llegissin textos de l'Anna en el funeral, doncs, no reflecteix ni les seves darreres intencions ni la seva pròpia labor auto-commemorativa, sinó la visió que tenien d'ella en aquell moment els seus postuladors. Son ells els que van seleccionar textos que reflectissin la memòria de la seva infància, el seu amor constant per a la seva parella, i els seus somnis i desitjos finals, entre ells l'evocació de la veu de Mercè Rodoreda («L'últim adéu», 2022: 3). Són ells els qui decideixen que el text pòstum que tanqui la cerimònia no solament reculli paraules del marit –«La mort és una boca immòbil plena de llavors», tret de l'obra teatral, *La noia del girasol*, de la que Bartra li'n va demanar en el moment de la mort d'ell que busqués la manera d'estrenar– sinó que se centri en la negació de la mort, la fidelitat a la vida, i en valors de servei, constància i lleialtat que després seran mimetitzats pels articles de la premsa. I tot aquest procés és legítimat no solament per la lectura que es fa dels textos d'ella, sinó pels processos de memorialització anteriors (com l'opuscle d'homenatge produït per l'Ajuntament de Terrassa [1989]) i, sobretot, per la labor commemorativa portada a terme per la mateixa Murià abans i després de la mort de Bartra.

En la seva concepció de «commemorative labor», Jennifer Keohane (2023) constata que:

Certain forms of memory preservation have historically been feminine. For instance, women have long created domestic handicrafts like quilts, samplers, autograph albums, and diaries as material mnemonic devices [...]. [B]ecause memorializing requires storing and saving artifacts [...], teaching, and storytelling, it coexists easily with stereotypical women's work. (Keohane, 2023: 131)

Aquesta formulació és molt útil per pensar, per una banda, en l'escriptura memorialística desenvolupada per Anna Murià abans i després del retorn a Catalunya; contrastar els diferents manuscrits i edicions de la seva *Crònica de la vida d'Agustí Bartra* (1967; 1983; 1990; 2004), per exemple, ens ajuda a entendre la manera en què l'obra es converteix en un intent de superar la «mort» cultural que va significar l'exili, tot il·luminant les paraules de Roger Bartra quan afirma que «Bartra [va ser] obra» de l'Anna (Palomeras, 2008). Per l'altra, ens ofereix una clau per interpretar la insistència a commemorar l'escriptora com a «dona enamorada»; gran part dels postuladors en el moment de la seva mort l'havien coneguda mitjançant la seva lluita per donar a conèixer el llegat de Bartra, des de la seva presència en actes d'homenatge fins a la seva participació activa en l'organització dels documents materials (papers, retrats, fotografies, cartes, retalls de premsa) del seu arxiu. És veritat que alguns expressen un cert malestar en constatar la manera en què Murià es mantenia a l'ombra de Bartra, com en aquest escrit de l'ex-alcalde de Terrassa, Manel Royes:

[P]er decisió pròpia i no per manca de talent, va triar el paper de dona del poeta. Ella, que havia estat abanderada del feminisme i que tenia capacitat i intel·ligència sobrada per volar sola. A molts dels qui freqüentàvem aquella parella aquesta situació ens semblava estranya i, de vegades, incòmoda. Ella ho vivia amb una naturalitat més sorprenent que la mateixa situació. (Royes, 2002a)

També es pot constatar que en el cas dels homenatges escrits per dones, el mateix fet provoca tota una sèrie de malabarismes per conciliar el desig de representar-la com a feminista amb aquesta actitud d'abnegació. Per exemple, al *Diari de Terrassa* del 28 de setembre de 2002, en recuperar una entrevista feta per Laura Hernández el 2001, es fa evident una tensió palpable entre la declaració de l'entrevistada que «[t]ambién me siento feminista, porque una persona de izquierdas tiene que ser feminista» amb el desig final de ser recordada «[c]omo la compañera de Bartra y como mujer, sencillamente» (Hernandez, 2002). Deu ser aquesta sensació de contradicció que porta a la necessitat d'afegir un altre apartat a la mateixa pàgina de l'entrevista, amb el títol una mica qüestionable: «Murià nunca pensó que su posición fuese secundaria a Bartra». Altres reflexions semblen acceptar la fórmula dona-enamorada-subordinada-a-Bartra amb més naturalitat, com, per exemple l'article de Oriol Pi de Cabanyes publicada el 30 de setembre a *La Vanguardia*, en què decideix comparar Murià amb Rodoreda. Citant un fragment de les *Cartes a l'Anna Murià* (1985), un altre text que

podríem associar amb la labor commemorativa femenina, Pi de Cabanyes medita sobre les diferències entre «la dona» («Yo había nacido para casada, Mercè»), amb el seu gran instint maternal, i «l'escriptora», que «[a]l contrario de su amiga... había dejado a este lado de la frontera a su hijo pequeño»:

Y mientras que la Rodoreda no fue feliz en su matrimonio... ni en las tormentosas relaciones que mantuvo con otro escritor ya casado, su amiga Anna Murià pudo exclamar por propia experiencia: «Todas las maravillas del mundo no valen la maravilla del amor realizado».

[...] Una mujer perdidamente enamorada... Adoraba a Bartra, un poeta nerudiano y narcisista que hablaba de él mismo en tercera persona. (Pi de Cabanyes, 2002)

Tot i la qualificació més aviat despectiva de Bartra en aquestes línies, el procediment retòric de Pi de Cabanyes no sembla qüestionar la confrontació gairebé binària entre dona enamorada i escriptora, cosa que ens ajuda a entendre per què els processos de santificació cultural de dones escriptores en altres àmbits, com l'Anglaterra victoriana, podrien haver portat a la seva desqualificació com a escriptores (Lootens, 1996). De fet, quan menciona una entrevista anterior (Ibarz, 1992), en què es recull la referència ambivalent de Murià al propi «vici d'escriure», és per recalcar el misteri de la vida i de la mort en lloc de pronunciar-se sobre el significat de la seva escriptura. Ara bé, com veurem en el següent apartat d'aquest article, continua essent una línia marcada en la recepció commemorativa d'Anna Murià, encapçalada per Sam Abrams, que insisteix en la necessitat de llegir l'autora sempre en relació amb la memòria i l'obra de Bartra, fins al punt que va publicar un article unes setmanes després de la mort de l'autora amb el títol: «On ha anat a parar Agustí Bartra?» (Abrams, 2002).

De la mateixa manera que el ritual –per memorialitzar una dona i escriptora– va ser presidit majoritàriament per homes, la major part dels articles i cròniques publicades a la premsa aquells primers dies i setmanes de la tardor de 2002 van ser signats per noms masculins: molts dels quals es comptarien entre les personalitats de Terrassa esmentades per *El 9 Punt*, com ara Jaume Canyameres (2002), Manuel Royes (2002a, 2002b), Jaume Cabré, Ignasi Riera (2002; 2005), Jordi F. Fernández (2003), Salvador Comelles (2002), Jaume Aulet (2002), juntament amb Oriol Pi de Cabanyes (2002) i Julià Guillaumon (2002, per a *La Vanguardia*), Baltasar Porcel (2002, per a *l'Avui*) i Joaquim Espinós (2003). Ara bé, com hem al·ludit abans, també van intervenir algunes dones, sobretot les que havien entrevistat Murià en anys anteriors, com ara Maria Palau (2002a, 2002b; M.P., 2002) i Laura Hernández (2002), representants d'entitats femenines (com la regi-

dora de cultura de Terrassa, Mercè Corbera i Peñalva, 2002), i, pel que fa a la premsa nacional, Isabel Clara-Simó (2002) i Teresa Pàmies (2002, per a *L'Avui*), Silvia Marimon (2002, per a *El País*) i Elena Cuesta (2002, per a *El Mundo*). És en el cas d'aquestes darreres veus que trobem algunes perspectives una mica més diferenciades de la nostra autora. Per exemple, Elena Cuesta (2002) es limita a donar una crònica molt superficial de la vida d'Anna Murià, destacant la seva labor com a periodista pionera, segons ella (i erròniament), «la primera mujer que ejerció el periodismo», i servint-se d'eufemismes per referir-se a l'exili. Gairebé no cal dir que és una visió que exclou les lectures més reivindicatives que van aparèixer a la premsa catalana. Per altra banda, el curt balanç que en fa Silvia Marimon (2002) intenta donar compte de totes les facetes de la vida de l'escriptora, tot esmentant la novel·la *Aquest serà el principi* (1986) per evocar la plurivalència del seu llegat, la multiplicitat de les seves vides: «Tenim tants principis... Potser la vida és un infinit repetit de principis». Finalment, tant Teresa Pàmies com Isabel-Clara Simó se centren menys en la biobliografia i les vivències personals de l'escriptora que en la seva representació de l'exili; Pàmies (2002) recull un altre monument al «retorn», una entrevista del 1974 amb una sèrie d'exiliats retornats a Catalunya, per destacar el deure de «no caure mai en claudicacions, mantenir una actitud digna, perquè caure en una claudicació ens fa desvirtuar l'exili i tot el que hem fet en la vida»; mentre que, per Simó (2002) la mort de Murià li serveix, relacionant-la amb una exposició sobre «La literatura infantil a Catalunya», per reivindicar la importància de la memòria democràtica:

Fa l'efecte que era la darrera representant d'una època que el temps s'ha emportat definitivament. No seria just... comparar aquella... amb l'actual, ni podem enyorar temps passats sense trair un futur que no tenim altre remei que construir nosaltres.[...] No refugiar-se en temps passats no significa, però, que renunciem a conèixer aquest passat que tan sovint ens admira: quanta gent i quanta categoria ha estat tossuda, ha salvat de l'inevitable naufragi d'aquests Països tant desafortunats i malmesos. (Simó, 2022)

Totes dues representacions em semblen interessants per la manera en què el reclam de l'exemplaritat de l'escriptora requereix una mena de distanciament de la seva biografia. Com hem vist, tot i la representació inicial de Murià com a dona escriptora i periodista, hi ha relativament poca consideració entre aquests escrits, discursos i homenatges respecte al seu significat com a figura literària. En conjunt, se sol privilegiar el seu estatus com a filla adoptiva i contribuïdora a la vida cultural de Terrassa, el paper que havia desenvolupat com a periodista (no solament pels seus escrits més

recents sinó com a pionera del periodisme de dones), i els seus serveis a la comunitat —com a «degana de les lletres catalanes» (segons Llorca a «L'últim adéu», 2002: 2), com a testimoni a la República, la guerra i l'exili (Pàmies, Cabré i Guillamon), i com a darrera representant de la seva generació (Aulet). A més a més, molts dels testimonis que elogien les seves qualitats humanes, no solament cauen en tòpics sobre la identitat femenina, sinó que repeteixen el procés de subordinació de la seva subjectivitat a la de Bartra —com a dona enamorada, fidel al llegat del seu home, com a dona abans que escriptora.

Fins a cert punt, doncs, l'efígie que es construeix de Murià en les setmanes posteriors a la seva mort reflecteix l'ordre de valors que es van associar amb ella en el moment de l'atorgament de la Creu de Sant Jordi el 1990 (Generalitat de Catalunya, s.d.): el seu estatus com a «col·laboradora de la primera Institució de les lletres catalanes»; exiliada a Mèxic, companya d'Agustí Bartra i participant en moltes de les revistes de l'exili; i només aleatòriament com a autora «d'un seguit d'obres de temàtica femenina». Ara bé, també crida l'atenció la poca consideració de l'exili, després d'haver estat un dels temes principals de commemoració en dècades anteriors (des de l'entrevista del 1974 esmentada abans a la publicació de les cartes de la Mercè Rodoreda (1985) i la seva presència al primer congrés sobre l'exili a la Universitat Autònoma el 1995). Només Teresa Pàmies el reflecteix de manera notable, tot i que la crònica de Jaume Cabré l'evoca a través de l'ambient que es respirava amb la família el matí del funeral. Per altra banda, la memorialització pòstuma d'Anna Murià —en forma de «santa cultural»— en aquest moment es caracteritza per la tendència a reforçar el seu paper com a dona dedicada a cuidar i mantenir el llegat de Bartra, tot configurant una visió particular sobre el que signifiquen el servei i lleialtat a la pàtria en el cas de les dones. Sembla ser el relat necessari per fer front a les polítiques de recentralització cada cop més agressives d'un govern estatal com el de José María Aznar, en una època de «modernitat líquida» (Bauman, 2002) en què es feia cada cop més difícil arrelar-se en una sola identitat.

■ 3 Dona, escriptora i/o catalana: Recepció commemorativa i labor de commemoració

[B]oth the corpses and the corpuses of cultural saints can be used by a society as remarkably rich sources for its cultivation of cultural memory.
(Dović / Helgason, 2017: 22)

Després d'haver considerat els processos de memorialització pòstuma d'Anna Murià que es van activar en el moment de la seva mort, passarem al paper de la recepció commemorativa, un concepte proposat per Drapeau-Bisson (2022) per referir-se a la funció reivindicativa que pot tenir la crítica literària en el cas de tradicions marginalitzades. Centrant-se en la producció i recepció cultural de les comunitats feministes al Quebec, Drapeau-Bisson s'inspira en aproximacions *queer* a l'arxiu per defensar la necessitat de recórrer a llocs de memòria alternatius als proposats i legítims per les institucions estatals. Segons l'estudiosa canadenca, va introduir el concepte de «*commemorative reception* to define cultural reception as an unusual site of public commemoration» (2022: 212):

It captures the commemoration of (...) cultural production, rather than a movement leader or event, as well as (...) the diffuseness of cultural reception rather than circumscribed physical landmark sites like statues, plaques, monuments, or gravesites. It also implies defining memory agents as audiences—readers, viewers, and listeners—who interpret, evaluate, and select cultural products they are attached to and wish to see live on. (Drapeau-Bisson, 2022: 216)

Per una banda, és un marc que ens ajuda a aproximar-nos al tractament del «corpus» d'un/a sant/a cultural, com a lloc de memòria que supleix la manca de monuments permanents a l'esfera pública; per altra, la seva inspiració en processos de memorialització feministes ens ajuda a atendre a la labor afectiva de la commemoració. En el cas estudiat per Drapeau-Bisson, això volia dir analitzar les diferents maneres d'expressar el dol d'una tradició minada per oblots, mancances i suspensions. L'autora identifica tres categories de reclam: «*extending claims* shaped by dissatisfaction and discouragement; *specific claims* shaped by disappointment and frustration; and *enacting claims* shaped by fear and mourning» (Drapeau-Bisson, 2022: 211). En canvi, els reclams de (re)lectura de l'obra d'Anna Murià, des dels anys vuitanta fins avui, solen dividir-se segons els patrons que hem vist en l'apartat anterior; és a dir, depèn de si es prioritza la figura de dona, escriptora o catalana.

Quan prima el reclam de (re)lectura patriòtica, el centre d'atenció sol ser l'obra d'abans de 1939, tot i que també pot anar acompanyat de la constatació del compromís constant o bé el silenci relatiu sobre la seva trajectòria després de la guerra civil, com, per exemple, a les paraules de l'historiador Josep Maria Solé i Sabaté al pròleg d'*Anna Murià, àlbum de records* (Grifell, 1992):

Anna Murià era per a mi una dona mítica abans de conèixer-la. Era una dona que havia tingut un protagonisme social, com escriptora i com a dona, ja abans de la Guerra Civil. I no cal dir durant la mateixa guerra. Una dona que va dur el seu compromís ideològic, social i personal, fins les més fermes conviccions.

... Em sento deutor de la seva estela. (Pròleg, Grifell, 1992: 7–8)

El de Solé i Sabaté és un posicionament afectiu que podríem associar amb el que Drapeau-Bisson anomena *extending claims* (demandes d'extrapolació), tot i que aquí no trobem el mateix nivell de melancolia d'alguns dels articles d'homenatge pòstum que hem citat abans. Paradoxalment, el nivell de frustració esdevé molt més nítid en els que insisteixen a llegir-ne l'obra en relació a la de Bartra, justificats pel que va pronunciar ella sobre el seu llegat com a «dona enamorada». Això ha estat el cas d'un dels principals postuladors de l'obra de Murià, el gran crític, poeta i traductor, Sam Abrams. Juntament amb Jaume Aulet, l'hi ha dedicat múltiples empreses de disseminació, des de seminaris sobre l'autora a edicions d'obres com la *Crònica de la vida d'Agustí Bartra* (Murià, 2004), *L'obra de Bartra* (Murià, 2012) i, més recentment les reedicions de *Anna Murià, viure, escriure* (Grifell, 2022) i *Aquest serà el principi* (Murià, 2023). Però, la consegüent subordinació del cos i corpus a la figura de Bartra tendeix a fossilitzar la seva residualitat com a «dona-de», en un procés que ens recorda les famoses admonicions de Joanna Russ quan enumerava els diferents procediments per «suprimir» l'escriptura femenina (1983). En canvi, per bé que els reclams feministes de l'Anna Murià «escriptora» també s'han centrat preferentment en l'activisme de pre-guerra, esquivant declaracions més problemàtiques d'integrar, com ara el rebuig que expressa pel que fa a l'anomenada «escriptura de dones» (Murià, 1986a), són els intents de recuperació ginocrítica (Real, 1998b; 2003; 2006a; 2006b; i, sobretot, Bacardí, 2004a), que s'han afrontat a la manera en què el context històric va limitar-ne les possibilitats com a dona i escriptora, els que més s'aproximen als *enacting claims* (demandes de reactivació) de Drapeau-Bisson. El fet que els processos de monumentalització associats amb el cànon literari s'han basat en l'exclusió de les experièn-

cies, perspectives, valors i cossos femenins, vol dir, com apunta Bartrina (2007), que la seva inclusió requereix altres maneres de llegir i commemorar, com ara els àlbums de fotografies i cartes de Murià (Pelegrí / Bacardí, 2004; Bacardí, 2012), que ens ofereixen una visió més dinàmica i polièdrica d'una vida i una obra. Val a dir que aquest tipus de publicació té molt més a veure amb les definicions de «labor commemorativa» que hem vist a l'apartat anterior que amb els panteons de Dović i Helgason, o els llocs de memòria de Nora.

Fins a cert punt, com seria d'esperar, les tendències en la recepció commemorativa s'emmirallen en els processos més materials de memorialització de la figura de l'escriptora. El fet que aquests s'hagin centrat sobretot en la creació d'una efígie nacional centrada en el servei abnegat d'una dona conforma els debats posteriors sobre el seu llegat, sobretot fins a mitjans de la segona dècada del segle XXI. Però també podríem adduir, com en el cas de la *Crònica de la vida d'Agustí Bartra* (1967; 1983; 1990), que és la recepció commemorativa la que dona les pautes retòriques dels homenatges i monuments a l'esfera pública. És a dir, seria factible explicar la relativa riquesa de la memorialització pòstuma durant els dies que van seguir la mort i el funeral de l'autora pels preparatius que ja s'estaven fent per celebrar el centenari del seu naixement durant el 2004, amb tota una sèrie de publicacions, des dels articles i homenatges especials a la *Revista de Catalunya* (Abrams, 2004a), *Serra d'Or* (Aulet, 2004; Bacardí, 2006c; Formosa, 2004), *Estudis Romànics* (Aulet, 2005; Riera, 2005), *Caplletra* (Espinós, 2004) i la Institució de les Lletres Catalanes (Pelegrí / Bacardí, 2004) a la biografia crítica de Bacardí (2004) i la reedició de la *Crònica de la vida d'Agustí Bartra* (Murià, 2004; Abrams, 2004b; Bacardí, 2004b). Per altra banda, ja hem constatat que la retòrica utilitzada als articles i discursos bevia de fonts anteriors, com ara els actes, homenatges i entrevistes dels anys setanta, vuitanta i noranta i, ergo, de la labor commemorativa portada a terme per Murià. Ni més ni menys, hem de fer-nos càrrec de la manera en què la recepció commemorativa dialoga amb aquest arxiu tan minuciosament guardat.

La mateixa estructura del llibre de història oral de Grifell (1992; 2022) ens recorda que el llegat de Murià ha estat divers i multivalent. Un cop d'ull a l'índex ens revela una llista que ens remet a diferents llocs (i usos) de la memòria: «Els ideals»; «Camí de l'exili»; «Una nova vida a Mèxic»; «Feminisme i revolució moral»; «L'escriptora». Tot plegat, ens crida a reflexionar sobre com hem de llegir aquesta llista –de manera lineal i cronològica, com a relat d'evolució al llarg de la seva vida, des d'uns principis de compromís polític, via els canvis produïts pel trasbalsament de l'exili, l'haver d'adaptar-

se a una nova llar a Mèxic, culminant amb una tardana vocació feminista i després la dedicació a l'escriptura? O s'hauria de llegir en ordre d'importància segons l'autor, començant amb els seus ideals polítics i acabant amb les vessants feminista i literària, com sembla desprendre's de la lectura que en fa Solé i Sabaté? Quan és inclosa anys més tard entre les deu autores clàssiques del volum divulgatiu, *Women Writers in Catalan* (Huerga, 2017), és com a «escriptora, traductora i periodista», tot destacant la seva obra narrativa per damunt del periodisme i els assaigs. Els valors destacats són els seus estudis i lligams amb institucions com l'Institut de Cultura i la Biblioteca de la Dona, com a dona pionera que va mantenir un interès constant pel que fa a l'emancipació de les dones: «Interested in politics, she was always concerned with the position of women and declared herself a militant feminist» (Huerga, 2017: 33). Ara, aquest tipus de lectura, com apunta molt bé Sam Abrams (2023: 10), tendeix a prioritzar només una part de la seva producció, com en el cas de l'antologia de Maria Àngels Cabré (Murià, 2022), que se centra en els articles que va escriure durant la Segona República. Els anys de l'exili romanen com a camp minat.

El fet que pugui ser una figura de memòria disputada es confirma si mirem altres versions de la seva vida. Per exemple, tot i que les paraules de Solé i Sabaté insisteixen que Murià no va renunciar mai a un ideal polític —el de veure la seva pàtria lliure— hi ha traces al llarg dels seus escrits que apunten a un canvi de posicionament, que ella mateixa atribueix a l'experiència de l'exili. A diferència del seu germà, Josep Maria, l'Anna es va distanciar de l'independentisme (tot i haver estat, segons el propi testimoni, la primera a utilitzar el terme quan era directora del *Diari de Catalunya* al final de la Guerra Civil): «Ja vint-i-cinc anys enrere em començava a passar amb el patriotisme el mateix que abans amb la religió: no podia acceptar els mites establerts [...] Donar caràcter sagrat a la bandera es tan ridícul com l'adoració de les imatges» (Carta a Josep M. Murià, datada a Mèxic, 10 de març, 1960; reproduïda a Bacardí, 2012: 20–21). Ella atribueix aquest canvi de mentalitat al sentiment de solidaritat que li va aportar l'experiència de l'exili, com a experiència col·lectiva, compartida amb els altres refugiats polítics espanyols («I vaig pensar que la malaurança comuna potser era un vincle que ens unia amb prou força per no fer-nos tan desitjable... la separació»; «Espanya, aquesta diversitat unida forçosament, és un fet vital dins de la història»; «no sóc espanyola però sí que sóc una “refugiada espanyola”», Murià, 2003: 174–5, 200); en canvi, el seu germà inculpa la unió entre ella i Bartra el 1939, fet que va produir un distanciament entre les dues famílies. Mirem des d'on mirem aquest esdeveniment, queda clar que el període

després de gener 1939 representa un espai intersticial per a Anna Murià, després del qual la seva actitud envers el nacionalisme, el republicanisme, el llibertarisme i el feminisme canvien completament. Anys més tard, després del retorn a Catalunya i la mort de Bartra, fins i tot sembla qüestionar la mitificació de l'exili en la seva preferència de referir-se a Mèxic com a refugi, i en la possibilitat que proposa de tenir diverses pàtries. Tot plegat pot semblar contradictori amb la seva lluita anterior (i continuada) per a construir a Bartra com a figura –fins i tot, efígie– de l'exili, a la *Crònica de la vida* (1967; 1990): l'equivalent català de la «España Peregrina» de León Felipe, o la idea de la pèrdua de la cançó.

Sam Abrams, a la seva introducció a l'edició pòstuma de la *Crònica* del 2004 (coincidint amb el centenari de naixement de l'autora) representa Murià amb metàfores semblants a les que es feien servir en èpoques anteriors per caracteritzar la traducció com a pràctica invisible, derivativa, subordinada i, per tant, femenina:

Totes les cultures tenen una faç oculta on viuen i treballen els creadors secrets, lluny de la popularitat i la publicitat. Aquests artistes, d'una manera abnegada i silenciosa, van fent contribucions constants, en bé de la seva cultura, per una necessitat personal i sense esperar res a canvi. Les seves contribucions enriqueixen el patrimoni cultural del seu país i, pel fet que practiquen el seu art aïllats de les pressions de grups o modes, tenen una llibertat de moviments i una manca de prejudicis que els converteixen, moltes vegades, en innovadors o precursors de noves tendències. Anna Murià pertany a la faç oculta de la cultura catalana. (Abrams, 2004: 5)

Cal remarcar que aquí, seguint la retòrica de la memorialització, la seva aportació suprema al patrimoni cultural català, segons Abrams (2004: 9) «indiscutiblement, la biografia més important de TOTA la literatura catalana moderna», és indissociable de la seva actitud i disposició com a esposa fidel, incansable en el seu servei desinteressat i abnegat pel bé de la seva pàtria. Tal operació el permet representar la Guerra Civil i l'exili com a la millor cosa que li podria haver passat a Murià en la seva faceta d'escriptora: «Irònicament, va ésser la Guerra i l'exili que va posar a disposició d'Anna Murià els elements que necessitava per atènyer la maduresa com a escriptora» (Abrams, 2004: 7).

El grau de compromís de Murià amb el llegat de Bartra, fins i tot en vida, es pot veure tant en la seva forma de relatar les converses que van precedir la unió de la parella en les seves memòries, com en l'esforç que fa perquè Bartra pugui dedicar tot el seu temps i espai a la seva escriptura durant els anys difícils del primer exili. Veiem, a tall d'exemple, el paràgraf

que escriu a la seva *Crònica de la vida d'Agustí Bartra* (1967), just després de referir-se al primer petó de la parella, l'octubre de 1939:

Poc a poc em queien dels llavis les paraules i dels ulls les llàgrimes. Vaig explicar: Havia passat anys esperant vanament un home capaç de senyorejar-me la vida. No podia ésser un que jo sentís inferior a mi. Estimar un home, volia dir posar-lo per damunt de tot; havia d'estar, doncs, molt més alt que jo. L'amor d'un home és absorbent i vol la prioritat de la dona. Jo també tenia activitats personals, interessos i ambicions; només podia renunciar-hi si l'home valgués el sacrifici. L'havia trobat, per fi, aquell a qui immolaria amb goig tot el que havia estat jo fins aleshores. I era terrible pensar que seria per a ell només una relació passatgera el que per a mi era el moment únic de la vida. (Murià, 1967: 75; 2004: 86)

Tot plegat ha fet que la seva figura sigui igualment difícil de «recuperar» des d'una perspectiva feminista, pel que Lozano Campello (2010: 96) anomena la seva doble subordinació per matrimoni i per l'operació del «patriarcat literari». Després de la mort de Bartra, es pot distingir una atenció creixent a l'intent de distingir la seva pròpia veu –amb la publicació de la major part de la seva obra extensa (novel·la) durant els anys 1980 i 1990, reconeixement del seu paper com a traductora (Bacardí 2006a; Bacardí / Godayol, 2006), a més de la seva inclusió en històries de la literatura femenina en català (Real 1998a; 2006a; 2006b). Aquest procés de recuperació es fa molt més prevalent després de la mort de l'Anna, i la publicació per Montserrat Bacardí de l'estudi minuciós, *Anna Murià. El vicí d'escriure* (2004), però fins i tot aquí trobem una nota de pudor pel que fa a la subordinació intencionada de Murià que s'hi imposa a l'obra de Bartra. En altres paraules, la tendència fins ara de considerar la seva escriptura com a secundària o residual literàriament, com a periodisme, auto-escriptura, ficció de gènere, i sobretot la contínua presència de la traducció, amb la forma particular d'invisibilitat que això implicava, ha envaït les aproximacions feministes a la seva obra. Més obert a ser recuperat per la historiografia feminista ha estat el seu compromís amb l'emancipació de la dona, tot i que, igual que la seva filiació al catalanisme polític, això es més inequívoc abans de 1939.

Per resituar-la, cal resituar-nos. Per una banda es podria argumentar que es l'alineació múltiple de catalanisme, republicanisme, llibertarisme i feminisme que es fa impossible després de 1939. I això és el que distingeix a Murià del seu germà perquè ell mai s'havia compromès amb aquest grau de múltiple afiliació. Per altra banda, la seva immensa inversió en la figura de Bartra després de la tardor de 1939 també s'hauria de llegir com a esmerç simbòlic en la seva identificació com a «Poeta» amb majúscula, i la impor-

tància atribuïda a la seva «Veu»: «I jo, tant porto a dins el ressò, que ja no puc llegir ni recordar cap part de la seva obra sense sentir-hi la Veu que en fou, jo ho sé, substància des de l'origen» (Murià, 1967: 111; 2004, 124). En altres paraules, l'opció de Murià n'és una que reconeix la impossibilitat del particular maridatge entre idealisme juvenívol i populisme dels anys trenta, i advoca per la llengua i la literatura com a lloc d'identitat, cultura i memòria. Bartra esdevé per a ella una efígie performativa d'aquesta operació, que serà plasmada en la representació metafòrica de Víctor (Bartra) com a roure al final de la novel·la autoficcional *Aquest serà el principi*. Es converteix en la seva manera de salvar les paraules:

Alt. Els cabells llargs fins a la nuca des de les grans entrades al front, cargolats de les puntes, foscos, i amb vetes argentades, tenia un to verdós i gebrat de fullatge hivernal.

Alt, fibrós, nuós, assaonat pels anys, pell d'escorça marcada pel viure. Als ulls un Resplandor fosc, serè de supèrbia i fermesa: miraven el món fit a fit.

Era com un roure. (Murià, 1986: 380)

En aquest apartat hem considerat aspectes de la recepció commemorativa de l'obra de Murià per demostrar la manera en què dialoguen amb altres processos de commemoració de la seva figura, però sobretot les tensions que revelen sobre la seva recuperació. Per una banda, hem vist com els intents de fixar i donar un sentit estable al seu llegat han estat frustrats per la motilitat de la seva figura i la heterogeneïtat de la seva obra. Per l'altra, hem tornat a presenciar la potència de la seva pròpia labor commemorativa, capaç de crear un monument mitjançant la seva dedicació constant a diverses pràctiques de preservació memorialística.

■ 4 Memòria de l'aigua

Res no et serà pres:
vindrà tan sols
l'hora d'obrir dòcilment la mà
i alliberar la memòria de l'aigua
perquè es trobi aigua
d'alta mar. (Marçal)

Reconèixer la labor commemorativa d'Anna Murià, no solament com a mostra de la seva subordinació i residualitat pel que fa a la memòria del marit, de la Veu del poeta, i, finalment, de la pàtria —el que podríem anomenar en altres paraules, el seu paper de «santa»— sinó com a mostra de la seva agència cultural, com a figura alternativa de la memòria, ens demana

tornar a plantejar-nos com podrien ser uns processos de commemoració cultural que fossin més inclusius, diversos i descolonitzadors, més conscients de la manera en què la dona ha estat fossilitzada per la cultura patriarcal en vida, però també de la manera en què les seves vides s'han escapolit de les prescripcions socials, fent-se mòbils, heterogènies i plenes de contradiccions. M'ha fet pensar en els projectes de Maria-Mercè Marçal de traçar genealogies femenines, tot relacionant dones creadores en una xarxa alternativa a la cultura oficial, i com explora les dificultats que això planteja a la seva pròpia obra narrativa, *La passió segons Renée Vivien* (Marçal, 1994). Aquesta novel·la es podria resumir com un intent apassionadament fracassat de recuperar una visió coherent de la protagonista, que superés la insatisfacció de la narradora amb els bustos, quadres, biografies, reconstruccions i fotografies existents, per la seva incapacitat de plasmar la seva figura –la imatge viva d'una dona. La sensació que produeix, d'una memòria d'aigua, impossible de captar, que se'ns en va de les mans, reapareix com a títol de la segona iteració de «Cartografies del desig» del 1999, dedicada a la memòria pòstuma de cinc escriptores catalanes, «perquè, fins i tot després de morir segueixin escrivint» (Marçal, 1999: 9).

Aquesta memòria de l'aigua s'evoca també al llarg dels escrits de l'Anna Murià, com a lloc de memòria de la seva motilitat. Fins i tot a *Aquest serà el principi* (1986), seria possible resseguir la manera en què al costat de l'efígie del Poeta, es desplega una geografia líquida de mobilitat exílica, en què ens trobem amb una dona entre dones (com apunta Ugarte, 1991) que negocien una gran diversitat de llengües, cultures, comunitats, espais i papers, travessant fronteres, viatjant per mar, terra i aire, i creant llars en tots aquests llocs. La seva adaptació a diferents contextos i rols es reflecteix tant positivament com negativa als seus escrits autoficcional, en les capes de perspectives alternatives, els moments de transició i liminaritat que són presents a la *Crònica* (1967; 1983; 1990; 2004), *Aquest serà el principi* (1986) i *Res no és veritat, Àlicia* (1984), *El llibre d'Eli* (1982) i les *Reflexions de la vellesa* (2003). Però també ens trobem amb motius aquosos a l'únic text que tradueix al català durant el seu període d'exili, *Riders to the Sea*, del dramaturg irlandès John Millington Synge, que es pot considerar com una part significant del corpus de Murià precisament per la manera en què figura com a monument a la pèrdua, experimentada a través d'una experiència corporal molt diferent als testimonis de Bartra. A *Genets cap a la mar* no és la veu individual que s'imposa per donar fe a la vida, sinó una manera més distribuïda de ser, saber i reproduir, visible en la centralitat de la labor commemorativa de les dones.

Murià va traduir l'obra durant els anys cinquanta, i va estrenar-se a principis de 1955, a l'Orfeó Català de Mèxic. És un projecte que va sorgir en la confluència de diferents contingències: la relativa estabilitat econòmica de la família al D.F., després de mudar-se a la Plaza Citlaltépetl «amb un brollador davant i avingudes d'arbres i el parc de Sant Martín a una cantonada» (Murià, 1967: 191; 2004: 202). Son els anys dels primers experiments teatrals de Bartra (Murià, 1967: 200–203; 2004: 212–14), i del retorn a l'activitat teatral de l'Orfeó sota Anna Peris de Lluelles. El text es dinàmic i col·loquial, molt menys normatiu que la prosa de Murià; si la comparem amb l'original hi ha pocs desviaments lingüístics i culturals. El canvi més important és el que fa amb el *keening* tan present a l'original (del gaelic *caoine*, que vol dir suavitat i gentilesa), per referir-se al tradicional cant funeràri de les dones que acompanyen el dol. Alterna entre gemegar i plànyer, depenent de l'agent de l'acció –les filles i les altres dones «planyen», mentre que la mare dels nois ofegats, Maurya, «gemega».

En una primera aproximació a la zona de traducció creada per l'obra, em va intrigar el poc que tenia a veure amb les experiències viscudes dels exiliats catalans a la ciutat de Mèxic, aquesta falla fatalista, ubicada en un petit poble de pescadors irlandesos, dominats per la presència de l'oceà atlàntic i una mort atàvica, inevitable, contra la qual tota acció humana es veu inútil. Però em va ajudar imaginar el procés de traducció, amb el brollador al costat i les memòries d'altres fonts i aigües perdudes (com les d'*El país de les fonts*, 1978), i resituar-la com a obra representada per membres d'una comunitat exiliada, és a dir, per cossos humans que han travessat tots el mateix oceà atlàntic i han sofert innumerables experiències de pèrdua, trauma i dol. És en aquest context que podem reconsiderar la traducció de «gemegar», d'una *caoine* primordialment vocal a un procés altrament incorporat, que ens ajuda a repensar la qüestió de com les arrels (incloses les de roures com Bartra) son viscudes i transmeses en contextos de mobilitat, de com canvien en contacte amb altres cultures. Al mateix temps, l'opció de gemegar afegeix un sentit addicional en català, de plaer juntament amb dolor, obrint la possibilitat de lectures influïdes per Irigaray (1980), de cossos elementals, diferència sexual radical, i imaginaris materials alternatius. No pot deixar d'evocar un altre moment en l'escriptura de Murià en què metàfores de cavalls, genets i aigües apareixen juntes –precisament el relat que escriu sobre l'experiència de la primera nit d'amor amb Bartra a «Hossanna».³

3 «Si hagués sabut que era una euga que vibraria submisament sota el teu pes, no hauria

De fet, la sensació d'aquositat és molt habitual en el seu corpus, des de la pluja que impregna el conte primerenc, «Sota la pluja» (1937), on la protagonista sembla feta d'aigua («a través de la cortina d'aigua, només la figura solitària de la noia, regalimant per tots els plecs de son impermeable», Murià, 2022: 29) a les múltiples fonts («humides pollancredes, obagues fredoliques, pinedes oloroses, canyissars musicals. Hi havia tantes fonts!», Murià, 2022: 249) d'*El país de les fonts* (1978); de la terra humida de Roissy-en-Brie («Exiliada, vaig trobar, una tarda, melangiosa companyia en l'aigua quieta d'un estany entre boscos», Murià, 1982: 18) al riu entre la República Dominicana i Haití (Murià, 1967: 97–99; 2004: 110–111), o Newton, New Jersey on «[e]l llac era tan bell com un paisatge de contes Andersen... reflectint en les seves aigües el daurat i el roig dels arbres [aurons]» (1967: 158; 2004: 171). Però, sobretot, tenim el vaivé del mar en les seves formes més variegades, des de les platges del Mediterrani («Té un blau intens, com cap altre mar. Aquest blau que teníem tan sabut, ara ens salta als ulls, acostumats a la pal·lidesa dels mars Nòrdics, com un descobriment», 1967: 249; 2004: 260), a les travessies transatlàntiques i caribenyes, tempestuoses i calmes («Negra travessia del golf de Biscaia... La mar és moguda. Estic marejada... Tot l'Atlàntic parteix la nostra vida... Ara la calma enjojada del mar», 1967: 88, 89; 2004: 100, 102), el Long Sound de Nova York («llum de perla i de mar, suavitats de platja i glòries de gavina, casa blanca», 1967: 78; 2004: 88), i les trobades diverses que en fa el protagonista d'*El meravellós viatge de Nico Huebhel a través de Mèxic* (Murià, 2013).

És aquesta sensació d'auto-representació continuada com a cos/cossos d'aigua amb què voldria acabar aquestes reflexions, seguint el pensament ecològic des de Rachel Carson (1951) que reconeix fins a quin punt tota la vida orgànica està envoltada per, i feta per, aigua, d'un ser i esdevenir aigua, en què depenem per la nostra supervivència i a la qual tornem en la mort.

plorat –vaig plorar com un infant!–, t'hauria seguit al peu de l'arbre sacejat pel vent, m'hauria ajagut sobre l'herba molla amb els braços estesos, estremida, humil a la teva força de cavall que bategaria al damunt meu amb puixança de forja.

Ni que la teva abraçada seria tan bona. Bona en el misteri, en la foscor i el silenci, en el secret de la cambra violada, en la temença càlida de la clandestinitat sota flonjors de poma i seda. Bona en les noces exhauridores i joioses de la ciutat dels nuvis i dels artistes. Bona en el gronxar de les ones, esquitxada de sal, damunt les fustes de la nau. [...] Tot això, tan perfecte, tan complert, altura suprema, cim dels cims de les il·lusions, llum de les llums, plenitud, principi i fi, mes enllà del somni, tot això és el que esperava sense comprendre-ho aquella nit, quan et seguí tremolant, dins dels xiulets del vent, els peus xipollejant en el fang, a les portes del bosc negre, vora els marges d'herba blana i els arbres de dossier remorejant.» (Murià, 2022: 90, 95)

Aquest tipus de figuració de l'agència humana com a hipermar, dels éssers humans com a culminacions d'aigua, una extensió de l'oceà mateix, desenvolupat per Astrida Neimanis (2017), em sembla una característica repetida al llarg del corpus literari d'Anna Murià, des de «Sota la Pluja» (1937) a *Reflexions de vellesa* (2003), com a terra humida, fonts, llacs, però sobretot en l'evocació de repeticions diferents del mar, l'oceà, i de viatges i imaginaris marítims. En altres paraules, el mar i l'aigua no són solament motius claus en què trobem el retorn de formes diferents, sinó que la de Murià és una escriptura que ens recorda constantment que l'aigua ens envolta, que som, com la noia de «Sota la pluja», fetes d'aigua. Aquesta aprehensió de repeticions aquàtiques a la seva obra ens porta al reialme del subjecte post-humà, que recicla i experimenta el món simultàniament com a repetició i diferència, més enllà de l'individu, com a ser/esdevenir sempre en relació, però que, seguint Neimanis, podem resseguir utilitzant la fenomenologia feminista posthumana, situada i dispersa. El que això vol dir en el cas de Murià es que sentim una forma diferent de commemoració en els seus textos precisament perquè és un procés de commemoració obertament incorporat: un cos –la d'ella/nostra/seva/llur– d'aigua que connecta amb tots els altres, que flueix dintre i fora d'espais i conté la memòria d'altres. Ens recorda la importància expressada a *Reflexions de la vellesa* de mantenir vives les memòries, d'escoltar i activar-les: «Viuen, sí, són en la nostra vida... Els qui ens havien donat quelcom, i moriren, han restat» (Murià, 2003: 171).

Ens trobem en un lloc molt distant de la historiografia dels sants culturals, i el repte de trobar la manera d'incorporar les figures femenines al relat. Finalment, no he estat capaç d'anar més enllà del principi del problema, de demostrar que les pràctiques commemoratives de Murià, la seva escriptura relacional, ens demanen que pensem la incorporació de manera diferent, a través de figuracions alternatives, de la mateixa manera que l'època en què vivim ens demana que imaginem la heterogeneïtat del nosaltres, del jo, d'uns i altres en relació. ■

■ Referències bibliogràfiques

- Abrams, Sam (1998): «Digues si us plau i gràcies», *Serra d'Or* 467, 41–42.
 — (2002): «On ha anat a parar Agustí Bartra?», *Avui*, 17 octubre.
 — (2004a): «Anna total», *Revista de Catalunya* 197, 3–14.
 — (2004b): «Anna Murià i la seva crònica de la vida d'Agustí Bartra», *Cròni-*

- ca de la vida d'Agustí Bartra*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 5–12.
- (2012a): «Aquest serà el principi», *Avui Cultura*, 19 octubre, 32, <https://projectetraces.uab.cat/tracesbd/avui/2012/avui_a2012m10d19p32scultura.pdf>.
- (2012b): «Militant de Bartra», pròleg a Murià, Anna: *L'obra de Bartra: Assaig d'aproximació*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 5–21.
- «Adiós a una escriptora», *Diari de Terrassa*, 28 setembre 2002, 14–15.
- Ajuntament de Terrassa (1989): *Anna Murià*, Terrassa: Ajuntament de Terrassa.
- «Anna Murià: dona, catalana i escriptora», editorial, *El 9 Punt de Terrassa*, 29 setembre 2002, 5.
- «Anna Murià fue enterrada con todos los honores de una terrasense ilustre», *Diari de Terrassa*, 1 octubre 2002.
- Aulet, Jaume (1998): «Anna Murià, entre l'exili i el retorn», *Serra d'Or* 467, 43–47.
- (2002): «Con Anna Murià muere una generación de intelectuales», *Diari de Terrassa*, 28 setembre, 15.
- (2003): «Anna Murià, la dispersió en mil començaments», *Serra d'Or* 517, 14–16.
- (2004): «Anna Murià, dona de lletres», *Serra d'Or* 531, 13–16.
- (2005): «El centenari Anna Murià», *Estudis Romànics* 27, 555–556.
- Bacardí, Montserrat (2004a): *Anna Murià. El vicí d'escriure*, Barcelona: Pòrtic.
- (2004b): «Anna Murià o la construcció (auto)biogràfica. Una lectura de la *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*», *L'Espill* 18, 157–165.
- (2004c): «Una dona amb molts braços», *Serra d'Or* 531, 17–19.
- (2006): «Anna Murià, traductora invisible», *Quaderns. Revista de Traducció* 13, 77–85.
- (2012): *Àlbum Anna Murià*, Barcelona: PEN Català.
- / Godayol, Pilar (2006): *Traductores*, Vic: Universitat de Vic.
- Barcelona Art of Travel (2023): «Most Illustrious Women of Barcelona's Tour», <<https://barcelonaartoftravel.com/en/producto/most-illustrious-women-of-barcelonas-tour-santa-eulalia-anna-muria-carmen-laforet/>>.

- Bartrina, Francesca (2007): «Escriptores catalanes canòniques: ballant en un camp de mines», *Literatures* 5, 57–67.
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity.
- Cabré, Jaume (2002): «Gent del futur», *Avui*, 3 octubre, 21.
- Canyameres, Jaume (2002): «Una dona compromesa», *El 9 Punt Terrassa*, 4 octubre.
- Carson, Rebecca (1991 [1951]): *The Sea around Us*, Oxford: Oxford University Press.
- Clara-Simó, Isabel (2002): «De fil de vent: Anna Murià», *Avui*, 30 setembre.
- Comelles, Salvador (2002): «Fidelitat i compromís», *El 9 Punt Terrassa*, 28 setembre, 2.
- Corbera i Penalva, Mercè (2002): «Dona i escriptora», *Diari de Terrassa*, 28 setembre, 15.
- Dović, Marijan / Helgason, Jon (2017): *National Poets, Cultural Saints. Canonization and Commemorative Cults of Writers in Europe*, Leiden: Brill.
- Drapeau-Bisson, Marie-Lise (2022): «Movement renewal and attachments to the past: The feminist reception of *L'Égouëlonne* in Québec», *WSQ: Women's Studies Quarterly* 50:3/4, 211–229.
- Espinós, Joaquim (2003): «Anna Murià: In memoriam», *Caràcters* 23, 37–38.
- (2004): «Anna Murià: biografia, autobiografia, ficcions», *Caplletra* 36, 153–172.
- Fernández, Jordi (2002): «Dona, catalana i escriptora exemplar», *El 9 Punt Terrassa*, 29 setembre, 3.
- Figueres, Josep M. (1994): *12 periodistes dels anys trenta*, Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya / Diputació de Barcelona.
- Font, Dolors (1992): «Anna Murià, testimoni d'un segle», *Al Vent* [Terrassa] 100, 40.
- Formosa, Feliu (2004): «Anna Murià: la dona, l'amiga», *Serra d'Or* 531, 10–13.
- Funerària de Terrassa (2019): «Díptic Tots Sants 2019: Dones al Jardí de la Memòria», <https://funerariaterassa.cat/documents/18867295/34248230/visita_guiada_2019_dones_al_jardi_de_la_memoria.pdf/81755044-3ab0-437c-b2b2-0985d59e7ad4>.

- Generalitat de Catalunya (s.d.): Pàgina web amb la llista de Premis Sant Jordi atorgats el 1990, <https://presidencia.gencat.cat/ca/ambits_d_actuacio/premis/creus-de-sant-jordi/edicions/1990/>.
- Graff, Gerald (1992): *Beyond the Culture Wars: How reading the conflicts can revitalize American education*, New York / London: W. W. Norton.
- Grifell, Quirze (1992): *Anna Murià, àlbum de records*, Argentona: L'Aixernador. Reeditat com *Anna Murià, viure, escriure*, ed. Sam Abrams, Barcelona: Saldonar, 2022.
- Guillamon, Julià (2002): «Un mundo que es verdad», *La Vanguardia*, 7 octubre.
- Guillory, John (1992): *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*, Chicago / London: Chicago University Press.
- Hernandez, Laura (2002): «Estoy llegando al final y lo único que me apetece es cerrar los ojos», *Diari de Terrassa*, 28 setembre, 17.
- Hurga, Laura (ed.) (2017): *Women Writers in Catalan: Fifty contemporary authors you need to know, plus the ten classics you can't miss*, Barcelona: Raig Verd.
- Ibarz, Mercè (1992): «Anna Murià, la literatura com a vici moral». *El Temps* 409, 20 abril, 75–80.
- Irigaray, Luce (1980): *Amante marine. De Friedrich Nietzsche*, París: Les Éditions de Minuit.
- J. M. (2002): «Años de amor y felicidad plena junto al poeta Agustí Bartra», *Diari de Terrassa*, 28 setembre, 16.
- Julià, Lluïsa (1999): *Memòria de l'aigua: Onze escriptors i el seu món*, Barcelona: Proa.
- Keohane, Jennifer (2023): «Home / Work: The Rhetoricity of Commemorative Labor at the Belmont-Paul House», *Western Journal of Communication* 87:1, 130–149.
- Llorca Antolin, Fina (2003): «Dos homenatges», *Revista de Llenguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 9, 221–224.
- Lootens, Tricia (1996): *Lost Saints: Gender and Victorian Literary Canonization*, Charlottesville: University of Virginia Press.
- Lozano Campello, Maria Lluïsa (2010): *Anna Murià: Testimoniatge literari i epistolar de l'exili*, Alacant: Universitat d'Alacant, Centre d'Estudis sobre la Dona.

- «L'escriptora i periodista terrassenca mor als 98 anys», *El 9 Punt Terrassa*, 28 setembre 2002, 1–5.
- «L'últim adeu a l'Anna Murià» (2002), *El 9 Punt de Terrassa*, 29 de setembre, 1–3.
- Marçal, Maria-Mercè (1994): *La passió segons Renée Vivien*, Barcelona: Columna.
- (ed.) (1998): *Cartografies del disig. Quinze escriptores i el seu món*, Barcelona: Proa.
- Marimon, Silvia (2002): «L'escriptora y periodista Anna Murià muere en Terrassa a los 98 años», *El País*, 28 octubre, <https://elpais.com/diario/2002/09/28/catalunya/1033175260_850215.html>.
- «Mor l'escriptora Anna Murià, testimoni del segle XX», *Avui Cultura*, 29 setembre.
- M.P. [Palau, Maria] (2002): «Sempre a l'ombra de Bartra», *El 9 Punt de Terrassa*, 28 de setembre, 3.
- Murià, Anna (1967): *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*, Barcelona: Martínez Roca. Segona edició, ampliada: Andorra la Vella: Serra Airosa, 1983. Edició ampliada, Barcelona: Pòrtic, 1990. Reedició: Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004.
- (1975): *L'obra de Bartra*, Barcelona: Vosgos.
- (1978): *El país de les fonts*, Barcelona: Vosgos.
- (1982): *El llibre d'Eli*, Barcelona: Selecta.
- (1984): *Res no és veritat, Alicia*, Barcelona: Picazo.
- (1986a): «Pròleg», in: *Les dones i la literatura catalana*, Barcelona: Publicacions de l'ICE / Universitat de Barcelona, 5–13, <https://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/150540/1/Seminaris_S14.pdf>.
- (1986b): *Aquest serà el principi*, Barcelona: La Sal.
- (2002a): *Quatre contes de l'exili*, ed. Jaume Aulet, Terrassa: Ajuntament de Terrassa.
- (2002b): «Missatge pòstum», *El 9 Punt*, 30 setembre, 12.
- (2003) *Reflexions de vellesa*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2004): *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- (2013): *El meravellós viatge de Nico Huebetti a través de Mèxic i altres textos*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2022a): *Sota la pluja*, ed. Mercè Ibarz, Barcelona: Comanegra.
- (2022b): *A la recerca de la dona moderna*, pròleg de Maria Àngels Cabré, epíleg d'Eli Bartra, Barcelona: Comanegra.
- (trans.) (1958): *Genets cap a la mar*, *El Pont*, 12, 15–30. Reeditat a John Millington Synge: *Genets cap a la mar / La boda del llanner*, trans. Anna Murià i Jaume Melendres, Barcelona: Institut del Teatre, 1995.
- Nadal, Marta (1999): «Anna Murià, una veu del segle», *Serra d'Or* 480, 70–73 i 75.
- (2021): *Baules: Vint-i-una escriptores i la seva literatura*, Barcelona: Comanegra.
- Neimanis, Astrida (2017): *Bodies of Water. Posthuman Feminist Phenomenology*, London / New York: Bloomsbury.
- Palau, Maria (2002a): «El món cultural diu adéu a l'escriptora Anna Murià en una emotiva cerimònia», *El 9 Punt de Terrassa*, 29 setembre, 2.
- (2002b): «Terrassa m'ha donat per damunt de tot l'amistat», *El 9 Punt*, 30 setembre, 14.
- Palomas, Ramon (2008): «Bartra és obra de Murià», entrevista amb Roger Bartra, *Avui*, 8 novembre, 9, <https://projectetraces.uab.cat/tracesbd/avui/av081108_03.pdf>.
- Pàmies, Teresa (2002): «El retorn d'Anna Murià», *Avui*, 2 octubre, <<http://www.avui.es/avui.diari/02/oct/07/c30207.htm>>.
- Pelegrí, Iolanda (1998): «Anna Murià i la Institució de les Lletres Catalanes, un compromís cívic», *Serra d'Or* 467, 50–52.
- / Bacardí, Montserrat (2004): *Centenari Anna Murià (1904–2004)*, Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes.
- Pi de Cabanyes, Oriol (2002): «Anna Murià», *La Vanguardia*, 30 setembre, 43.
- (ed.) (1991): *Qui és qui? Anna Murià*, Barcelona: Generalitat de Catalunya / Institució de les Lletres.
- Porcel, Baltasar (2002): «Una derrota y otra», *La Vanguardia*, 13 octubre.
- Real, Neus (1998): «Anna Murià, novel·lista dels anys trenta», *Serra d'Or* 467, 48–49.
- (2003): «Les vuit dècades literàries d'Anna Murià», *Serra d'Or* 517, 17–20.

- (2006a): *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2006b): *Les novel·listes dels anys trenta: obra narrativa i recepció crítica*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Riera, Ignasi (2002): «Veu en off – Anna Murià», *Avui*, 3 octubre.
- (2005): «Anna Murià», *Estudis Romànics* 27, 581–585.
- Rodoreda, Mercè (1985) *Cartes a l'Anna Muria*, Barcelona: La Sal.
- Royes, Manuel (2002a): «Una dona enamorada», *Avui Cultura*, 29 de setembre.
- (2002b): «Murià en el record», *El 9 Punt*, 15.
- Russ, Joanna (1983): *How to Suppress Women's Writing*, Austin: University of Texas.
- Soldevila i Balart, Llorenç (2007): «Anna Murià: memòria d'una fidelitat», a: *Diaris i dietaris*, Alacant / València: Denes, 203–213.
- Ugarte, Michael (1997): «Women, war, and exile: Anna Murià's *Aquest serà el principi*», *Catalan Review* XI:1/2, 125–139.
- Helena Buffery, University College Cork / Coláiste na hOllscoile Corcaigh, Department of Spanish, Portuguese and Latin American Studies, O'Rahilly Building 1.53, Cork T12 K8AF (IE), <h.buffery@ucc.ie>, ORCID: 0000-0002-0949-8728.